

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

КУЛТУРА СЕЋАЊА НА ВОЈВОЂАНСКОМ
ПРОСТОРУ

Тематски зборник

Уредник:
Момир Самарџић

НОВИ САД
2017

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

За издавача

Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш

КУЛТУРА СЕЋАЊА НА ВОЈВОЂАНСКОМ ПРОСТОРУ
Тематски зборник

Уредник:

Момир Самарџић

Рецензенти

Проф. др Дубравка Стојановић
Проф. др Весна Манојловић Николић
Др Миливој Бешлин
Доц. др Горан Васин

Лектура

Снежана Ђурковић

Техничка припрема

Игор Лекић

ISBN

978-86-6065-431-3

Штампање зборника финансирао Покрајински секретаријат за
високо образовање и научноистраживачку делатност

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава
издавач и аутори.

САДРЖАЈ

Реч уредника..... 5

КА ТЕОРИЈСКОМ КОНЦЕПТУ

Marko Škorić

Kolektivni identitet, kolektivno pamćenje i ideologija..... 11

Момир Самарцић

Концепт културе сећања као аналитички оквир за разумевање војвођанске прошлости и садашњости..... 37

НОВЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ КАО ПРЕТПОСТАВКА НОВЕ КУЛТУРЕ СЕЋАЊА

Nenad Makuljević

Umetnost Vojvodine/vojođanska umetnost: istoriografija u službi kreiranja identiteta 57

Vladimir D. Mihajlović

Borislav Jankulov, kultura sećanja i tumačenje praistorije i: rasiološki pristup prošlosti..... 71

ИДЕНТИТЕТИ И КУЛТУРА СЕЋАЊА

Александар Хорват

Култура памћења и етнонационални идентитети војвођанских Буњеваца, Шокаца и Буњевачких Хрвата (1918–1941)..... 103

Филип Крчмар

Изградња националног идентитета Подунавских Шваба у Војводини 1918–1933..... 137

УПРОСТОРАВАЊЕ НОВИХ КУЛТУРА СЕЋАЊА

Srdan Radović

Идентитети и памћење у јавном простору: одономастика Новог Сада од аустро-угарског до југословенског града 201

Olga Manojlović Pintar

Sa periferije ka centru? Zemun i Prvi svetski rat 221

Olga Manojlović Pintar
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

UDK 94(497.11 Zemun)"1914/1918"

SA PERIFERIJE KA CENTRU? ZEMUN I PRVI SVETSKI RAT

Umesto uvoda

U Zemunu je 20. avgusta 1896, u okviru proslave najznačajnijeg mađarskog praznika – Dana Svetog Stefana, svečano otvoren Milenijumski spomenik. Bila je to monumentalna građevina visoka 36 metara, obložena fasadnom ciglom i majolikom, na čijem vrhu je dominirala impozantna figura mitološke ptice turula. Milenijumski spomenik je, poput kule osmatračnice ili svojevrsnog svetionika, postavljen iznad samog Dunava, na lesnom bregu Gardoš, i veoma brzo je postao simbol malene pogranične varoši Dvojne monarhije. Smešten u neposrednoj blizini ušća Save u Dunav, a nasuprot beogradskoj Kalemegdanskoj tvrđavi, on je privlačio znatiželjne poglede stanovnika glavnog grada Kraljevine Srbije.

U javnosti povezan sa Janošem Hunjadijem (Hunyadi János, među Srbima poznatim kao Sibirjanin Janko), jednom od centralnih figura mađarskog nacionalnog panteona, Milenijumski spomenik je „uprorstavao“ ideju državnog jedinstva zemalja krune Svetog Stefana i istovremeno snažio istorijski narativ o Mađarskoj kao „predziđu hrišćanstva“. U sentenci *Antemurale Christianitatis* je, naime, sublimiran jedan od najvažnijih elemenata nacionalnog identiteta Mađara – kao vekovnih branitelja hrišćanske Evrope. Iako izgledom i značenjem posebna i intrigantna sama po sebi, zemunska kula je, međutim, svoj pun smisao dobijala tek u kontekstu složenog ideološkog sistema koji je materijalizovan kroz sedam milenijumskih spomenika podignutih širom mađarske teritorije i na velelepnom Trgu heroja u Budimpešti. Stvarajući

sliku herojske prošlosti, te arhitektonske intervencije, izvedene na brižljivo izabranim geografskim krajolicima i u urbanom prostoru, trebalo je da obeleže mađarski etnički prostor i izgrade predstavu moćne države u sadašnjosti.¹

---

¹ U Budimpešti je urbanistički razvoj doživeo krešendo 1896. Te godine je u glavnom gradu Ugarske kraljevine otvorena prva metro linija na evropskom kontinentu, ubrzan je rad na podizanju velelepnih građevina u koje je trebalo smestiti najznačajnije ustanove kulture i državne administracije, i završen je Milenijumski spomenik na Trgu heroja. U narednim godinama, upravo je Trg heroja predstavljalo centralno mesto održavanja niza manifestacija. Međutim, budimpeštanski Milenijumski spomenik nije zamišljen samo kao centralni gradski memorijal, već i kao središte iz koga je zrakasto širena i uprostoravana ideja nacionalnog jedinstva. Sedam spomen-obeležja koji su mapirali nacionalnu teritoriju podignuto je na prostorima sa etnički, nacionalno i verski heterogenim stanovništvom u današnjoj Mađarskoj, Slovačkoj, Ukrajini, Rumuniji i Srbiji. Spomenicima na vrhu Zombor (Zobor) kod mesta Njitra u današnjoj Slovačkoj, u selu Pustaser (Pusztaszer) kod Čongrada u blizini današnje granice Mađarske sa Srbijom i Rumunijom, u Devenjiju (Dévény) i u mestu Panonholma (Pannonhalma) oba u blizini današnje mađarsko-slovačke granice, obeležen je najuži koncentrični krug mađarske nacionalne teritorije. Najširi krug, kojim su opertane „hiljadugodišnje granice“ su opisali spomenici kod mesta Munkačevo (Munkács) u današnjoj Ukrajini, na planini Tampa u gradu Brašov (Brassó Cenk) u današnjoj Rumuniji i u Zemunu (Zimony) na Dunavu, kao najjužnijoj tački mađarske države. Andras Gerő, *The Altar of the Nation: The Millenium Monument in Budapest*, <http://geroandras.hu/en/blog/2016/03/24/the-altar-of-the-nation-the-millenium-monument-in-budapest/>

Podizani u različitim krajolicima, milenijumski spomenici su direktno asociirali na Bizmarkove kule koje su u Nemačkoj postale prepoznatljivi markeri prostora i „svetionici“ nove nacionalne ideologije. Eric Hobsbawm, *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914*, u: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press 1983, 263–309.

Milenijumski spomenik u Zemunu u vreme Ausrto-Ugarske, Istorijski muzej Srbije

Na taj način su, dve decenije nakon potpisivanja Nagodbe kojom je 1867. redefinisana imperija Habzburga, simbolično markirane spoljne, ali i granice Ugarske unutar Dvojne monarhije. Nizom manifestacija

osmišljenih sa ciljem da obeleže hiljadugodišnjicu dolaska Mađara u Evropu, budimpeštanski politički lideri su upisivali u javni prostor i mentalne mape svojih građana i građanki ključne topeose i krajnje tačke dometa svoje moći. Intervencije u javnom prostoru su predstavljale (samo još jedan) korak u procesu nacionalizacije etnički i verski heterogene zajednice koja je postepeno uobličavana u ugarskom delu carsko-kraljevske monarhije. Izgradnja institucija nacionalne države, sa jedne, kao i prepoznatljivost i komunikativnost novoinventovanih simbola, sa druge strane, trebalo je da osnaže ideju mađarskog političkog naroda, kao jedinstvenog subjekta unutar Austro-Ugarske.

Organizacija brojnih grandioznih manifestacija, kojima je širom zemlje „uprizoravana“ prošlost u sadašnjosti, nije predstavljala izuzetak u Evropi toga vremena. Superiornost bogatog simboličkog repertoara nacionalne ideologije u vremenu imperijalizma, počivala je, između ostalog, i na snazi država, odnosno stepenu eksploatacije kolonijalnih poseda i/ili okupiranih, odnosno anektiranih regija u susedstvu. Multinacionalne evropske imperije i novoformirane nacionalne države su jasno pozicionirane na globalnoj lestvici moći i međusobno povezane unutar novoformiranih vojnih saveza.² Tako je i mađarska proslava iz 1896. osmišljena ne samo kako bi osnažila ideju monolitnog nacionalnog identiteta, već i kako bi istakla njen značaj u regionalnim, ali i širim evropskim okvirima.³ Milenijumske svečanosti su dobile funkciju

---

² Ideologiji nacionalizma u vremenu imperijalizma je suprotstavljen set alternativnih društvenih vrednosti koji je postepeno definisan snaženjem socijalističkih ideja i komunističke ideologije. Kroz manifestacije kao što su bili Prvomajski skupovi, štrajkačke akcije i sindikalne aktivnosti, kao i kroz rad Prve i Druge Internacionale, konstituisana je platforma na kojoj su definisane ideje klasne borbe i međunarodne solidarnosti, afirmisani socijalni i dekonstruisani nacionalni identiteti. EricHobsbawm, *Ibid.*

³ Godišnjice vladarskih jubileja (u Velikoj Britaniji jubileji kraljice Viktorije (1887. i 1897.) i, nešto kasnije (1912), proslava tri stotine godina vlasti dinastije Romanov u Rusiji) i istorijskih bitaka (osvećenje Hrama Hrista Spasitelja u spomen palim u napoleonovskim ratovima u Moskvi 1883, otvaranje

sekularnih obreda i rituala, koji je u javnom polju trebalo da konstituišu nov koncept jedinstva i samospoznaje pojedinca i društva. Taj cilj, međutim, nikada nije ostvaren. Preplitanje i antagonizovanje ideja o potpunoj kolektivnoj unifikaciji, odnosno nacionalizaciji sa jedne, sa principima koji su počivali na poštovanju i prožimanju pluralnih identiteta sa druge strane, je obeležilo burnu istoriju Zemuna tokom poslednjih sto godina. Šta više, stalni pokušaji uspostavljanja dominacije jedne zajednice (najpre mađarske, zatim srpske, a tokom period Drugog svetskog rata hrvatske) i otpori takvim konceptima, učinili su Zemun paradigmom čitavog vojvođanskog prostora u 20. veku

Na granici

Živote građana Zemuna vekovima je određivala i uslovljavala nemirna i fluktuirajuća granica između Habzburške i Osmanske imperije. Kada je sredinom 18. veka ta granica za duži vremenski period (tokom narednih sto godina) utvrđena na Savi i Dunavu, grad trgovaca i ribara je ključno definisala institucija kontumaca – prostora unutar koga su putnici sa Istoka i Juga zadržavani u karantinu. Ta specifična, privredno-sanitarna ustanova, trebalo je da štiti ne samo građane Zemuna, već i čitave Evrope od zaraza sa Istoka. Tako je prostor određen za onoga koji dolazi sa „Orijenta“, prostor za „drugoga“, u praktičnom, ali i simboličnom značenju, podrazumevao prisilnu izolaciju, proveru i, na samom kraju, konačnu dozvolu ili zabranu ulaska. Prelaz u nov kulturni i politički prostor je podrazumevao bukvalno pročišćenje i zvanično odobrenje.

Od sredine 19. veka, a posebno tokom decenije koja je prethodila podizanju Milenijumske kule, Zemun je, međutim, dobio

---

grandioznog spomenika na mestu Bitke naroda kod Lajpciga 1913) su izvodile građane Evrope na ulice i trgove i činile ih ne samo posmatračima, već i aktivnim učesnicima u stvaranju novog osećaja zajedništva.

status slobodnog grada i doživeo velike promene vidljive kako u izgledu, tako i u funkcionisanju njegovih ključnih institucija. Najpre je ukinut kontumac, a zatim su, za samo pet godina (od 1884/85 do 1889/90), sve srednje škole, osim malih izuzetaka, smeštene u adekvatne, većinom nove školske zgrade. Podignute su nove zgrade kasarne i uređene centralne varoške ulice, iskopani arterski bunari.⁴ Ubrzana urbanizacija je uticala na suštinsku transformaciju načina života i uvođenje niza novih prava, ali i obaveza građana prema državi. Tako je obaveza vojne mobilizacije muškog stanovništva uticala na promene u načinu školovanja i vaspitanja dece i omladine. U program rada zemunske Realke i Trgovačke akademije je, na primer, uvršten tečaj za učenje pucanja iz puške. Instruktori za pucanje bili su oficiri zemuskog garnizona, a vrhovni nadzor nad polaznicima je imao brigadni zapovednik. Svrha tečaja je bila da učenici pored gađanja puškom steknu i „teorijsku i praktičnu izobrazbu [...] u organizaciji oružane sile, kao i veštinu zapovedanja i organizovanja manjih vojnih jedinica“. Nova praksa, međutim, nije nailazila na unisono odobravanje javnosti. Deo građanstva je negodovao, ističući da se kroz takve tečajeve postepeno militarizovalo društvo.⁵ Mađarizacija geografskog i urbanog prostora kroz podizanje novih spomenika, kao i uvođenje novih školskih aktivnosti su, možda očekivano, ali svakako neželjeno, snažili direktno suprotstavljene aktivnosti koje su postepeno definisale ekskluzivne nacionalne identitete. U godinama pred izbijanje Prvog svetskog rata sve su, naime, bila vidljivija ispoljavanja posebnih nacionalnih identiteta.⁶

---

⁴ Branko Najhold, *Hronika Zemuna od praistorije do 1871*, Trag, Zemun 1998.

⁵ *Zemunska gimnazija, 1858 – 1983*, Zemun 1983, 28–29.

⁶ U gradskoj Čitaonici su đaci priređivali manifestacije koje su povezivale Zemun sa kulturnim životom Beograda. Posebno zapaženo je bilo predavanje o pesmama pesnika Milana Rakića, kao i diskusija koja se razvila nakon predavanja među učenicima koji su iskazivali veliki interes za stvaralaštvo pesnika „s one strane Save i Dunava“. *Ibid.*

Iako formalno i suštinski pogranični grad, Zemun je istovremeno predstavljao i prostor objedinjavanja. Granica kao geografsko, političko, kulturološko i mentalno polje razdvajanja i istovremenog susretanja i saobražavanja različitih ali međusobno povezanih – čak i kada su direktno suprotstavljeni – fenomena i koncepata, zapravo je počivala na funkcionalnom usaglašavanju dodirujućih zajednica i razmeni njihovih sadržaja. Ona je postajala prostor međusobnog preplitanja, čak i na prvi pogled potpuno kontradiktornih kulturnih praksi i političkih režima, presek unutar koga su konstituisane margine dva, pa čak i više identitetskih skupova. Prostor razdvajanja dveju država određen rekama Dunavom i Savom je zapravo predstavljao prostor liminalnosti koji je podrazumevao društvenu tranzitornost i dualnost/pluralnost i funkcionisao kao polje susretanja različitih simbolički bogatih i idejno snažnih koncepata koji su dobijali sakrosanctne prerogative u javnom diskursu. U stalnom traganju za posebnosću, jedinstvenošću i samosvešću njegovi subjekti su stvarali hibridni prostor i kulturne i društvene prakse. Društvene norme su od jednog trenutka počele da se postavljaju „naglavačke“, a pojedinci su stavljeni na prag „između njihovog prethodnog načina struktuiranja identiteta, vremena, zajednice i novog načina koji se kroz rituale uspostavlja“. ⁷

U tom kontekstu je i podizanje Milenijumskog spomenika moguće shvatiti kao početak procesa diferencijacije koji je pograničnu zajednicu uveo u period „društvene drame“. ⁸ Asimilacija sprovedena kroz funkcionisanje institucija i etabliranje zvaničnih simbola postajala je delatna u javnom polju, ali su i otpori njenom snaženju i širenju upravo tada sve jasnije artikulisani. Granica je zapravo predstavljala političku, društvenu i kulturološku konstrukciju proizvedenu u funkciji političkih razdvajanja i označavanja fenomena „drugosti“ i

---

⁷ Bjørn Thomassen, *The Uses and Meanings of Liminality, International Political Anthropology*, Vol. 2 (2009) No. 1, 5–27.

⁸ *Ibid.*

„marginalnosti“. Njena politička upotreba je kroz delatnu simboliku i stereotipizaciju bila, međutim, potpuno suprotna realnostima koje su u javnom polju nastajale i koje su brojnim isprepletanim linijama spajale dve obale Save i Dunava.

Rat

Odmah po izbijanju Prvog svetskog rata, život u Zemunu se u potpunosti izmenio.⁹ Grad se našao na prvoj liniji fronta što je dovelo do prenamene čitavog niza ustanova i kontrole javnog prostora kako bi se onemogućilo izbijanje panike i širenje nemira među građanima.¹⁰ Monitori na Dunavu i Savi i stalna granatiranja i puškaranja su jasno svedočili o ratnim opasnostima, ali je život u gradu radikalno izmenjen tek nakon septembarskog prodora srpske vojske u Srem 1914. Razmere pometnje su se najjasnije videle u kratkotrajnom preuzimanju Zemuna od strane srpske vojske 10. septembra (prema Gregorijanskom kalendaru).¹¹ Grad je delimično ispražnjen već 7. septembra, kada su iz njega otišli Poreski ured, koji je preseljen u Indiju, i carinarnica, koja je

---

⁹ Branko Najhold, *Veliki rat je počeo iz Zemuna, Priča o Zemunu i Zemuncima u velikom ratu 1914–1918*, Trag, Zemun 2014.

¹⁰ Naredbom br. 29345 od 29. jula 1914. određeno je da se školska zgrada i sav školski inventar ima ustupiti u vojne svrhe. Istorijski arhiv Beograda, (u nastavku IAB), Zemunski magistrat, inv. br. 3606-1914. Mesec dana kasnije „vladin povjerenik za županiju srijemsku i grad Zemun“ je u Vukovaru 19. avgusta 1914. izdao uputstvo za „provincijalne listove“. U njemu je stajalo: „Privatne vjesti o ratnim operacijama, o štetnom djelovanju neprijateljskih trupa smiju se objelodaniti samo uz predhodnu dozvolu ratne komisije. Zabranjeno je nadalje oglašavanje vjesti političkih i nepolitičkih koje bi mogle biti uzrokom uzbudjenosti ili nemira među građanstvom; kao što su vjesti o pošastima (epidemijama), o padu vrijednosti efekata o padu novčanih zavoda i t.d. koje se bez prethodne dozvole nikako donositi ne smiju.“ *Ibid.*

¹¹ Земун је наш, *Политика*, 28. август 1914, 1; Свет. С. Ђукић, Одбрана Београда и прелаз у Земун 1914, у: *Агонија Београда*, Београд 1931, 42–44.

prebačena u Staru Pazovu, a većina gradskih činovnika napustila grad. Na dan 10. septembra, srpsku vojsku je dočekala gradska deputacija.

„Pred zgradom Hotela Central dočekaao je srpsku vojsku gradski senator Dr. Kotur i predao grad majoru Gjukiću pod zaštitu. Vojska se na to uputila sa jednim svećenikom pravoslavne vjere na čelu, koji je nosio u ruci raspelo, u pravoslavnu crkvu svete Bogorodice, gdje je u prisutnosti majora Gjukića obavljeno blagodarenije u slavu srpskog oružja. Tako su kroz Zemun prošle oko 3 pukovnije ponajviše stariji ljudi, zatim nešto kavalerije i topništva. Redovita vojska nastavila je odmah svoje putovanje dalje u okolicu Zemuna, dok su se u Zemunu zadržali ponajviše vojnici III. poziva nastanivši se u zgradi mjesnog vojnog zapovjedništva.“¹²

Istoga dana je komandant srpske vojske izdao proglas:

„Gradjani! Milošću Božjom i junaštvom hrabre srpske vojske vi ste oslobođeni dosadašnjih svojih gospodara i nalazite se od ovoga dana potpuno slobodni srpski gradjani pod vlašću Njegovog Veličanstva Kralja Petra I. i zaštitom srpskih zakona.

Gradjani! Pozivate se, da se od ovoga časa najsaveesnije pokoravate naredbama srpskih vlasti, da se vratite svaki na svoje mirno zanimanje i da se uzdržite od svih povreda tudje svojine ili tudje ličnosti, ma koje vjere i narodnosti ova bila. Zakoni srpski su vrlo pravedni, ali i vrlo strogi.

---

¹² Kronika zemunske rezidencije: *Protocollum historiae domus Residentiae Semliniensis*. III. dio; 1876. – 1939. Arhiv Franjevačkog samostana u Zemunu. B – I – 3. Navedeno prema: Mato Batorović, *Opis Prvoga svjetskog rata u Kronici Franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković u: Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 9. lipnja 2015*, Državni arhiv u Vukovaru, Posebna izdanja I, Vukovar 2016. 133–169.

U Zemunu, 28. avgusta 1914. Komadant: major Svetomir Gjukić.¹³

Gotovo neverovatnom brzinom, preimenovane su centralne gradske ulice, pa je tako Glavna postala Ulica Kralja Petra, Gospodska – Ulica Kraljevića Đorđa, a Bežanijska – Ulica đenerala Živkovića. Kafana „Trpko“ je nazvana „Kafana 28. avgust“ (datum ulaska srpske vojske prema Julijanskom kalendaru koji je u to vreme još uvek bio važeći u Srbiji). Prema pisanju svedoka, srpska vojska nije zahtevala nikakve izmene u načinu života, niti je zabranjivala rad sveštenika koji su ostali u Zemunu. Posle tri dana, 13. septembra 1914, Zemun su posetili i general Živković i kraljević Đorđe Karađorđević.¹⁴ Samo dan kasnije, kada su carske i kraljevske austr-ugarske vlasti povratile grad, uvedene su oštre mere nadzora i kažnjavanja. Već 20. septembra je streljano petnaestoro muškaraca i žena koji su dočekali i pružali podršku srpskoj vojsci.¹⁵

Septembarski upad srpske vojske, kao i stalni prelasci komitadžija i manjih jedinica sa srpske strane granice, usloveli su potrebu preciznog planiranje rada institucija i funkcionisanja društva u vanrednim okolnostima.¹⁶ Vlasti su bile prinuđene da definišu obaveze

---

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Spisak lica streljanih 20. septembra 1914. i ekshumiranih 30. marta 1917. godine (Izvod iz knjige umrlih):

Alagić Đura, hlebar; Erdeljan Laza, gajdaš; Nikolić Draga, supruga stolarskog pomoćnika; Nikolić Dušan, stolarski pomoćnik; Vuletić Pero, nadničar; Gudović Stevan, piljar; Filipović Danica, supruga taljigaša; Vioglavić Miša, kočijaš; Ivković Sava, ratar; Ivković Ilija, ratar; Koprevnica Milka, radenica; Stričević Lazar, ratar; Stričević Petar, trgovac; Diamatović Staja, ratar; Diamatović Svetislav, ratar. IAB, ZM, inv. br. 3688, knjiga Mrtvozornički zapisnik, 1915 – 1925, 72–73; 80.

¹⁶ Vladin poverenik za županiju sremsku i grad Zemun je u Vukovaru 28. septembra 1914. izdao Naredbu broj 6556: „Strogo poverljivo. Da se osiguraju, odnosno sklone novac i dokumenta. Osiguranje državne imovine i gotovog

državnih činovnika, da osiguraju vrednosti i zvaničnu dokumentaciju. U naredbi bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije je precizirano da:

„Ma da junačka borba naše vojske pruža dostatno jemstvo, da područje Hrvatke i Slavonije neće biti ratištem, to se ipak ne smije propustiti – računajući sa svakom eventualnošću – da se već unapred ne izdadu sve nužne odredbe za slučaj, da neprijatelj zaposjedne koji dio ovdašnjeg teritorija.“

Utvrđeno je da „oblasti u danom slučaju postupaju jednolično, mirno i promišljeno“ i zapovedeno:

„U slučaju, da neprijatelj zaposjedne ovdašnje područje, imadu gradski i općinski načelnici, općinski bilježnici i njihovi zamjenici ostati na svojim službovnim mjestima u svrhu, da mogu raspravljati sa neprijateljem, odnosno posredovati, ako se zato ukaže potreba. Ostale oblasti i njihovi organi ne smiju se ostaviti za vođenje uprave po neprijatelju zaposjednutog područja i time neprijatelju neposredno ili posredno koristiti. Na taj bi način pojedini oblasni organi došli u protimbu sa svojom položenom službenom zakletvom i vjernosti naprama kralju i državi te sa ugledom same oblasti.“¹⁷

Dramatične borbe na Dunavu i Savi su ostavljale teške posledice na položaj civilnog stanovništva.¹⁸ U strahu od snaženja srpskog uticaja, austro-ugarske vlasti su zabranjivale upotrebu ćirilice,¹⁹ a od školskih

---

novca, vrijednosnih papira, isprava i službenika iz sjedišta ureda uz naznaku mjesta, kamo je udaljenje odnosno preseljenje uslijedilo.“ IAB, ZM, inv. br. 3606, 1914/4,5.

¹⁷ IAB, ZM, inv. br. 3606, 1914/5.

¹⁸ Vladin povjerenik za županiju srijemsku i grad Zemun Br. 2893/1914 u Vukovaru dne 12. studenog 1914. Vladinom povjereniku u Zemunu. IAB, ZM, inv. br. 3606, 1914.

¹⁹ Naredbom br. 26555 od 13. oktobra 1914. potvrđena je latinica kao uredovno (zvanično) pismo, a naredbom br. 26556 od istog datuma je ukinuto čitanje i pisanje ćirilicom u srednjim školama. Nastavni jezik je bio hrvatski; raspuštena

vlasti je zahtevano da sačine spiskove nepodobnih učitelja i đaka kojima je zabranjivan dalji rad „s obzirom na državne i patriotske interese“.²⁰ Pribegavalo se i potpunoj evakuaciji, pa je tako nakon kratkotrajnog decembarskog osvajanja Beograda od strane austrougarske vojske, a u očekivanju novog srpskog prodora u Srem, čitav niz državnih institucija prebačen u Indiju, kao i izvestan broj stanovnika.²¹ Kada su, međutim, godinu dana kasnije, u novembru 1915, počele pripreme za veliku nemačko-austrougarsku ofanzivu na Srbiju, iz Zemuna su proterane sve osobe „grčko istočne vere srpske narodnosti koje su bile evakuirane, ili internirane te su se na bilo koji način vratile ili ovdje zaostale, nadalje svi nepouzđani elementi bez obzira na stališ i društveni položajgrčko istočne vere srpske narodnosti koje su bile evakuirane, ili internirane te su se na bilo koji način vratile ili ovdje zaostale, nadalje svi nepouzđani elementi bez obzira na stališ i društveni položaj“.²² Na formalnom planu,

---

su sva đaćka udruženja; profesori su razmešteni u druga mesta, a jedan deo pozvan je u Slankamen, a odatle u Vukovar u tamošnju Realnu gimnaziju. Zahtevano je da se „čim prije konstatira a zatim amo izvjesti, dali i koje od tamošnjih zemaljskih oblasti/sudovi izdavaju strankama riješenja ćirilicom na ćirilicom pisane podneske. Nadalje se ima izvjestiti, dali koji drugi javni uredi ili gradsko poglavarstvo tim načinom uređuje kao i dali se kod kojih od ovih ureda ili gradskih poglavarstava i unutar nje uredovanje obavlja ćirilicom.“ IAB, ZM, inv. br. 3606, 1914.

²⁰ Iz Zagreba je tražen izveštaj o političkoj podobnosti učitelja i ućenika u Zemunu 11. februara 1915. IAB, ZM, inv. br. 3606, 8/1915.

²¹ Vladin zapovednik je 16. decembra 1914. poslao izveštaj iz Indije o povlaćenju institucija i stanovništva iz Zemuna i opisao teškoće na koje su nailazili prilikom povlaćenja iz Zemuna (o oštećenim putevima i sl). Izveštaj Ivana Makovca, vladinog zapovednika za grad Zemun, nakon povlaćenja u Indiju, Indija 16. decembar 1914. IAB, ZM, inv. br. 3606, 16/1914.

²² Kraljevski vladin zapovednik za grad Zemun Ivan Makovec naređuje 15. septembra 1915. da sve osobe grčko-istočne vere srpske narodnosti, a koje se nalaze u Zemunu, moraju najkasnije do petka 17. septembra 1915. otići iz Zemuna, a lojalnom stanovništvu grada Zemuna daje savet da se u vlastitom interesu sklone iz Zemuna zbog eventualnog neprijateljskog pucanja. IAB, ZM, inv. br. 3606, 27/1915. Iako im je povratak dozvoljen u decembru 1915,

za stanovnike Zemuna je svakodnevica normalizovana tek po okupaciji Srbije, kada je posle dužeg vremena izgubio status pograničnog grada.

Sećanje

Šest dana pred potpisivanje Primirja u Prvom svetskom ratu, 5. novembra 1918, srpske trupe su ušle u Zemun. U skladu sa odlukom od 29. oktobra 1918. o prenosu ovlašćenja sa Hrvatskog sabora na Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca „pozvane su sve narodne političke stranke i grupeda po svim mjestima osnuju mjestne odbore, koji će Narodno vijeće poduprijeti u njegovom sv.[etom] i rodoljubnom ali i teškom i odgovornom radu“. U Zemunu je tako ustanovljen „građanski Mjestni odbor Narodnog vijeća za grad Zemun, komu je zadaća, da kao organ Narodnog vijeća izvršuje njegove odredbe, da se brine za potrebe grada i građanstva a napose za zaštitu i sigurnost svih državljana“.²³

Makovec je tražio od Povereništva Kraljevsko hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu da se odloži njihov povratak za dva meseca uz naknadu koju su sve vreme dobijali, da bi se nabavilo žito i brašno i stekli ostali uslovi za povratak. IAB, ZM, inv. br. 3606, XII/1915.

²³ Kronika zemunske rezidencije: *Protocollum historiae domus Residentiae Semliniensis*. III. dio; 1876. – 1939. Arhiv Franjevačkog samostana u Zemunu. B – I – 3. Navedeno prema: Mato Batorović, *Opis Prvoga svjetskog rata u Kronici Franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković u: Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 9. lipnja 2015*, Državni arhiv u Vukovaru, Posebna izdanja I, Vukovar 2016. 133–169.

Zmaj Jovina ulica u Zemunu (sredina 1920-ih godina), Istorijski muzej Srbije

Tako je Zemun pripojen novoj državnoj tvorevini koja će mesec dana kasnije biti proglašena pod imenom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Granica je sa Save i Dunava pomerena stotinama kilometara dalje na sever, a vekovima pogranični gradić je u potpunosti izmenio svoju funkciju i poziciju. U neposrednoj blizini Beograda postojao je kao nezavisna celina do aprila 1934, kada je uključen u okvire glavnog grada. Tako je Prvi svetski rat označio događaj koji je suštinski izmenio živote građana Zemuna. Unutar nove države Zemun je doživeo transformaciju u formalnom pogledu izmenama u javnom prostoru (preimenovanjem ulica i institucija) i isticanjem novih simbola zajedništva (bista Franje Ferdinanda je uklonjena iz gradskog parka, da bi Narodni dom u njegovoj neposrednoj blizini dobio ime kralja Aleksandra Karađorđevića. Otvoren je i Dom kralja Petra. Bista kralja Aleksandra smeštena je u dvorište Doma za slepe i slabovide, a bista kraljice Marije (izuzetan rad Lojze Dolinara) u dvorište Doma siročadi). Nastanak Jugoslavije i priključivanje Zemuna Beogradu je uslovalo

razrešenje kontinualnog suspensea i suštinski izmenilo karakter grada na desnoj strani Dunava. On je izgubio svoju pograničnu posebnost i postepeno uspostavljao nov identitet koji je počivao na modernizacijskoj paradigmi. U okviru Beograda, upravo je Zemun dobio ključne simbole, ali i delatne ustanove modernizacije kao što su bili aerodrom, fabrika aviona (aeroplana i hidroaviona) *Zmaj* i *Komanda vazduhoplovstva*. Percepcija budućnosti je ključno definisala živote njegovih građana.²⁴

U tako definisanom kontekstu, sećanja na Prvi svetski rat, odnosno na pale u njemu, su godinama čuvana unutar zidova groblja na Gardošu. Na pravoslavnom delu groblja je uređena kosturnica sa Spomenikom palim srpskim borcima. Spomenik je izrađen u formi visokog belog betonskog obeliska sa mermernim pločama na kojima su urezana imena poginulih srpskih vojnika i teritorijalno određenje, odnosno ime sreza iz koga je poginuli, ili umrli vojnik bio. Spomenik je urađen po projektu čuvenog zemunskog arhitekta Đorđa J. Šuice i otkriven 1928.²⁵ Četiri krsta su urezana na četiri strane obeliska, a unutar urezanog lovorovog venca je ispisano „Palim borcima za oslobođenje i ujedinjenje“. Na spomeniku je istaknuto da ga podiže Opština grada Zemuna poginulim i umrlim hrabrim srpskim borcima za vreme svetskog rata. Od vizuelnih detalja predstavljeni su ukršteni sablja i puška iznad vojničkog šlema, a neposredno iznad spiska imena i mrtvačka glava sa ukrštenim kostima.

---

²⁴ Љиљана Аћимовић, *Поглед преко реке, Фотографије Градског поглаварства Земуна тридесетих година 20. века*, Музеј града Београда, Збирке и легати, Каталог XXIX, Одсек за историју Земуна од 1918, Београд 2010.

²⁵ М. Дабижић, *Земунско гробље на брду Гардош (II), Наслеђе VIII*, Београд 2007, 182–183.

Zgrada Komande vazduhoplovstva (sredina 1930-ih godina), Istorijski muzej Srbije

Iste godine (1927) kada se poglavarstvo Zemuna obratilo Ministarstvu vera sa molbom da odobri i finansijski pomogne izgradnju spomen kosturnice na pravoslavnom delu groblja, upućena je i molba da se na rimokatoličkom delu uredi spomenik nad kosturnicom austrougarskih vojnika.²⁶ Visoki obelisk je podignut tek 1934, a na njemu je ispisano: „Na uspomenu palim ratnicima u Svjetskom ratu 1914 – 1918“, bez navođenja da se radi o vojnicima koji su poginuli, ili umrli noseći austrougarske uniforme.²⁷ Kostii ruskih vojnika koji su kao

---

²⁶ Архив Југославије, Фонд Министарство вера, 69, ф. 113, 128. Navedeno ргета: Мр Виолета Н. Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918 – 1955, рукопис докторске дисертације*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 2013. 116–117.

²⁷ М. Дабижић, *Ibid.*

zarobljenici umrli u Zemunu i sahranjeni na njegovom groblju su prenete na beogradsko Novo groblje i smeštene u spomen-kosturnicu podignutu u čast cara Nikolaja II Romanova i dva miliona palih ruskih vojnika u Svetskom ratu.

Izvan grobljanskih zidova najvažnija institucija koja je učestvovala u prenošenju sećanja na rat i stradale u njemu bio je Zemunski Soko. Učestvujući u nizu manifestacija koje su obeležavale događaje iz ratnih dana i pale u njemu, sokoli i sokolice organizovani u dva udruženja, su zapravo snažili ideju jugoslovenskog jedinstva. Najznačajniji događaj u tom smislu bilo je njihovo učešće na komemoraciji u Sremskoj Mitrovici, gde je 14. septembra 1930. obeležavana godišnjica bitke na Legetu, uz prisustvo hiljada stanovnika okolnih sela i sokolskih delegata iz Beograda, Rume, Stare Pazove i Zemuna. Izginulim vojnicima Timočke divizije najpre je održan pomen, a zatim je održana javna vežba u kojoj su učestvovali mladići i devojke sa sletovskim programom.²⁸

Zaborav

Proces upisivanja novog vizuelnog identiteta u javno polje se na čitavom vojvodanskom prostoru ogledao u invenciji „novih starih tradicija“. Na svaki način se pokušavalo dokazati da je istorijsko pravo, podjednako kao i demografsko, opredelilo Vojvodinu da postane deo nove jugoslovenske zajednice.²⁹ Simboli države Habzburga su stoga

---

²⁸ „Sokolsko društvo Sremska Mitrovica”, *Sokolski glasnik*, Ljubljana, 21. septembar 1930, br. 23, str. 5,6.

²⁹ U tom smislu, naročito je izdvojena ličnost cara Jovana Nenada, kao paradigma srpske prisutnosti na ovim prostorima od davnina. U Subotici, jednom od najrazvijenijih gradova mađarske države, podignut je spomenik cara Jovana Nenada na centralnom gradskom trgu, što je bilo praćeno izuzetnim interesovanjem javnosti čitave Kraljevine. *Spomenica na proslavi četiristogodišnjice smrti cara Jovana Nenada, koja će se održati 1. septembra*

uništavani (to je bila sudbina biste Franca Ferdinanda koja se nalazila u zemunskom parku, a koja je prvi put oštećena prilikom zauzimanja grada u septembru 1914) ili uklanjani na manje vidna i prometna mesta. U februaru 1924. sud opštine Mali Idoš je, na primer, tražio od Akademije nauka sugestiju šta da se radi sa spomenikom koji je slavio događaje iz revolucionarne 1848. Naređenjem sreskog načelnika u Bačkoj Topoli, on je uklonjen sa mesta zvanog Crno Brdo – Sekić, atara opštine Mali Idoš. Radilo se o spomeniku od livenog gvožđa sa podužim natpisom, podignutom poginulim mađarskim dobrovoljcima iz 1848, koji je posle 1918. najpre premešten u opštinsku kuću. Umetničko odeljenje Ministarstva prosvete je odgovorilo da je spomenik potrebno poslati u Beograd, o trošku opštine Mali Idoš „gde će biti zgodno upotrebljen za livenje skulptura naših domaćih umetnika“. Kako je u izveštaju istaknuto, „na sličan način odeljenje je već došlo do više spomenika ove vrste“ i koristilo ih u iste svrhe.

Novembra 1924, pokrenut je i slučaj spomenika legendarnog generala Lajningena (Károly Leiningen-Westerburg), koji se nalazio na glavnom trgu Novog Bečeja. Po završetku Prvog svetskog rata taj je spomenik premešten u kapelu katoličkog groblja, ali je usledila intervencija iz Umetničkog odeljenja Ministarstva prosvete, Ministarstvu unutrašnjih dela, u kojoj je konstatovano, da premeštanjem na groblje statua „nije sklonjena, već naprotiv na tom mestu i služi u očima mađarskog življa za propagandu kao neka mučenička, simbolička figura i svetinja“. Tražila se odluka, tj. naređenje načelnika sreza, prema kojem će se ta statua stvarno „skloniti ispred očiju publike, i to negde u samu opštinsku zgradu ili načelstvo, odnosno muzej ako takav postoji“, dok se ne donese definitivna odluka o njenoj konačnoj sudbini (sic!). Već u februaru iduće godine, Odbor za podizanje spomenika Kralju Petru u

---

1927. u *Subotici*, Subotica 1927. Videti takođe: Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Čigoja, UDI, Beograd 2014.

Novom Bečeju je predložio „rešenje“. Odbor je tražio da mu se ustupi tuč „koji je sadržan u spomeniku onog mađarskog generala, koji je ranije ovde stajao, a sada u magazinu ovdašnje opštinske kuće stoji na raspoložnju ministarstva“. ³⁰ I pored inicijative Odbora, spomenik generala Lajningena nije „iskorišćen u druge svrhe“. ³¹ Upravo zbog ovakve prakse, dešavalo se i da gradske opštine trijanonske Mađarske, nude otkup spomenika od Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. ³²

Međutim, u tom dugom nizu primera koji svedoče o korenitim promenama koje su se na prostoru nekadašnje Austro-Ugarske dešavale u periodu između dva svetska rata, posebno se izdvaja sudbina upravo Milenijumske kule. U maju mesecu 1921. iz kancelarije bana u Zagrebu dostavljeno je Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenju za Hrvatsku i Slavoniju, mišljenje zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika i građevinske direkcije o problemu Milenijumskog spomenika u Zemunu. U narodu poznat kao Kula Sibirjanin Janka, ovaj spomenik je delimično oštećen tokom rata, tačnije 13. septembra 1914. kada je na kolo koje su u njegovom podnožju igrali srpski vojnici ispaljeno nekoliko projektila sa monitora na Dunavu. ³³ Iz Zagreba je sugerisano da spomenik ne treba uništiti i da je potrebno da

---

³⁰ Spomenik kralju Petru je podignut jula 1926. Videti: *Недељне илустрације*, broj 30, 1. avgust 1926.

³¹ Prema zvaničnim informacijama, spomenik je iz podruma opštinske zgrade iznet posle oslobođenja 1944. i pretopljen tek deset godina kasnije. <http://www.novibecej.com/o-gradu/licnosti/1955-grof-leiningen-westerburg-karoly-1819-1849>.

³² Grad Baja je nudio Senatu Sombora da otkupi spomenik Švajdla i Rakocija. Ovaj predlog, međutim, nije naišao na odobravanje u samom Senatu, koji je u izveštaju Ministarstvu unutrašnjih dela za Banat, Bačku i Baranju naveo i sledeće: „Ujedno nam je čast, da su gornji spomenici svojina grada Sombora, pošto ih je građanstvo grada Sombora bez razlike vere i narodnosti svojevremeno iz dobrovoljnih priloga podiglo.“ Videti: Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja...*

³³ Kronika zemunske rezidencije, *Ibid.*

država snosi troškove njegovog održavanja. „Milenijski spomenik u Zemunu“, po ovom izveštaju, „imade se smatrati našom pobjedničkom trofejom svjetskog rata“. Predloženo je da se spomenik obeleži natpisom koji bi svedočio „kako se je ovaj prvotni znak našeg ropstva pretvorio u znak slobode“.

Tako je stara Milenijumska kula možda na najjasniji način, na nivou simbola, svedočila o procesu aproprijacije starih simbola i o pokušajima njihovog funkcionalnog preimenovanja. Turul – mađarska totem životinja sa mačem u kandžama je skinut sa vrha kule i pretopljen, a građevina sačuvana. Ipak, ona nikada nije povratila svoj stari sjaj. Nasuprot Milenijumskoj kuli, na kalemegdanskoj terasi je 1928. podignut Meštovićev Pobednik koji je trebalo da označi konačnu pobjedu i prisvajanje prostora sa leve obale Save i njegovu inkorporaciju u jugoslovensku državu. Zemun je, međutim, ostao paradigma liminalnosti i hibridnosti vojvođanskog prostora. Ostao je primer stalnog preplitanja različitih identiteta. Svaki pokušaj ustoličenja monolitne realnosti, odnosno proizvođenje njene monohromne slike je spontano ili organizovano diskreditovan. Vojvođanski kulturni obrazac je zapravo definisan upravo kroz stalna prožimanja koja su objedinjavala istovremena prihvatanja i antagonizovanja brojnih posebnosti.

Dodatak:

IMENA POGINULIH VOJNIKA ISPISANA NA SPOMENIKU KOJI SE NALAZI NA ZEMUNSKOM GROBLJU

Tanasije Atanacković, Beograd; Radivoj Aksentijević, B. Potok; Stevan Vasiljević, Beograd; Stevan Vujičić, Boleč; Živojin Dobričević, Darosava; Stevan Đurđević, Trujevan; Ilija Jovanović, Đurinci; Jakov Jušić, Beograd; Dušan Jovanović, Beograd, Mihajlo Kostić, Beograd; Sima Kostić, Slance; Ljubomir Milojević, Šopić; Matija Marić, Boračka; Pera Marinković, Baciska; Milutin Marković, Kruševica; Milentije

Pantić, Vranić; Veljko Petrović, Barić; Milan Matejić, Boračka; Raško Radosavljević, Beograd; Živan Ribaški, Slance; Mihajlo Stojanović, Bačevac; Vladimir Nestorović, Trbušnica; Grga Sindelić, Kapavica; Jovan Sokolović, Beograd; Radomir Tomašijević, Pudarce; StojanCvetković, Krasmirovo, Mihajlo Marinković, Bačevac; Nikola Stefanović, Konatice; Stevan Đurđević, Trnjevac; Spasoje Pavlović, Lazarevac; Toma Nikolić okrug Beogradski

Milan Đorđević, Kragujevac; Ljubomir Živanović, Kragujevac; Čedomir Živanović, Poskurice; Ljubmir Kalić, Bošnjani; Vasa Krajević, Gavdić; Mihajlo Lazarević, Arandelovac; Marin Mitrinović, Kragujevac, Borivoj Milojević, (nečitko); Sava Milošević, Kragujevac; Milan Obradović, Knić; Velimir Plažić, Zabojnica; Milan Pavlović, Grača, Jovan Pantović, Dugobrača; Tanasije Filipović, Vukovik; Milentija Guncati okrug Kragujevački

Savatije Vidić, Rajković; Momčilo Grujić, Urovice; Mihajlo Živanović, Lapotani; Stevan Kosanović, Brtinska; Ljubomir Mitrinović, Šuvalj; Laza Lojić, Obrenovac; Milan Pantović, Golo Čelo; Milan Pantić, Obrenovac okrug Valjevski

Dobroslav Bruš, Vučje; Milan Drobnjak, Vučje; Rista Deopić, Prijepolje; Ostoja Milošević, Ivanje; Živko Martinović, Mileševa; Milan Čuk, Vučje okrug Prijepoljski

Đorđe Dogić, Vlasina; Igorije Jovanović, Vinarice; Milutin Marjanović, Vlasina; Sava Novaković, Banja; Veličko Sekulić, Vlase; Ilija Čolić, Leskovac okrug Vranjski

Miloje Jovanović, Miloje Stojadinović, Radovan Tadić, Tihomir Davinić, Ilija Marković, Salil Spajić, Milutin Popović, Lazar Ristić, radoje Tošić, Pere Vladislavljević, Radoje Urošević, Dragomir Nikolić, Dragomir Mihajlović, iz nepoznatih mesta i 13 nepoznatih junaka

Milorad Blagojević, Mirijevo; Stanimir Branković, Livadica; Miladin Branković, Loznica; Panta Vasić, Kisiljevo; Živojin Vasić, Ćirikovac; Mihajlo Georgijević, Praničevo; Trajko Đurđević, Snegotin; Dragutin Đurić, Srednjevo; Simo Zdravković, Krepaljkin; Stanimir Jović,

Bošnjak; Svetozar Janković, Livadica; Živko Jeremić, Dragovac; Ljubomir Jović, Šapine; Božidar Jačimović, Dubravica; Života Jović, Barić; Marko Janković, Mirijevo; Mihajlo Dimitrijević, Dragovac; Petar Janković, Starčevo; Milovan Lukić, Dubračka; Obrad Momirović, Đurkovo; Danilo Milovanović, Aleksandrovac; Vasilije Milovanovac, Aleksandrovac; Stojan Marijanović, Boževac; Ljubomir Miroslavljević, Doljašnica; Stojan Milanović, Majilovac; Milosav Popović, Vrbica; Dobroslav Pantić, Dragovac; Živojin Pavlović, Beranje; Ilija Stepanec, Jošanica; Stojan Stojanović, Dubravica; Mihajlo Stojaković, Požarevac; Vasilije Tomašević, Dubravica; Vasa kovačević, Drenča; Sreten Đurić, Dane Pecavić, okrug požarevački

Pavle Vitanović, Bojančište, Đorđe Dumić, Đevdelija; Kuzman Mocović, Negotin; Kitan Temeljковиć, Kavadarci; Pera Somić, Aleksa Nikolić, okrug Tikveški

Milenko Živić, Bukovo; Stanko Živadinović, Prčilovica; Vladimir Mladenović, Jezero; Milan Ristić, Drajinac; Milutin Stanimirović Rusina; Milan Stojanović, Dolj. Ljubeš; Ljubomir Tešanović okrug niški

Sreten Jeremić, Šetka; Jovan Minć, Šiljegovac; Stanoja Milojković, Vlajkovci; Radosa Trajković, Trstenik; Vladimir Stanković, Kruševac; okrug kruševački

Radojko Miletić, Graduško; Božidar, Tošić, Kruševica; Milovan Marović okrug toplički

Marko Anđelković, Goračić; Velimir Andrijević, Beci; Milenko Božović, Čačak; Milan Vasić, Gračac; Milorad Blagojević, Miločaje; Radojko Đorđević, Lazac; Stanimir Jovanović, Ročevići; Velimir Korapić, Čačak; Svetozar Janković, Vrba; Rajko Kovačić, Dolj Kravarica; Stanimir Lukinović, Kotrač; Vojislav Milekić, Brezova; Ilija Milić, Kotraža; Milorad Mihajlović, Pokovrače; Radivoj Radičević, Klona; Nedeljko Mijatović, Klona, Đoko Milošević, okrug čačanski

Stojan Arnautović, Strnovo; Ilija Bojović, Besarovine; Milorad Božović, Zaovine; Milisav Vujinović, Koserići; Miloš Dimitrijević,

Bjeluša; Dragoljub Jevđenović, Drežnik; Milan Mišković, Čajetina; Radomir Mitrović, Seča Reka; Dragojlo Mirković, Karan; Miloš Milošević, Gostilje; Nedeljko Milinković, Posav. Dobrinja; Novak Marjanović, Makoriška; Petar Nikitović, Skruščica; Dragomir Ostojić, Užice; Milan Obradović, Latvica; Vladimir Panić, Brekova; Ostoja Savić, Seča Reka; Nikola Simić, Zaovine; Milan Teodorović, B. Bašta; Jovan Teodorović, Dobrinja; Stanko Ćosić, Bioska; Tadija Čolović, Čajetina; okrug užički

Tomo Andrijević, Despotovac; Janko Biračević, Isakovo; Stojan Blažević, Dulene; Milan Živković, Mirilovac; Pavle Ilić, Lanište; Pera Janičijević, Bošnanje; Dragutin Lazić, Virina; Velimir Milovanović, Medveđa; Tihomir Matić, Pračina; Mihajlo Miletić, Plava; Nikola Milić, Crkvenac; Živan Marković, Mijatovac; Avram Milivojević, Vitance; Mihajlo Milutinović, Orašje; Vojislav Milovanović, Duboka; Vasilije Nikolić, Trešnjevica; Milenko Prokić, Sekurić; Dragutin Popović, Despotovac; Nikola Rajić, Pložane; Mileta Stefanović, Buljane; Mitar Simić, Oparić; Aksentije Dragić, Subotica; Dimitrije Pavlović, Svilajnac; okrug moravski

Stanimir Bojkov, Kratovo; Božimir Đorđević, Orašac; Stanko Jovanović, Kličevec; Janko Trajkovac, Drenak; Pera Marinković, Bujevačko; okrug kumanovski

Nikola Đorđević, Bitolj; Stojan Stanojević, Sekirane; Veljko Trajčević, Topolačane; Jordan Tasović, Prilep; Stevan Avramović, Kostenci; Ranko Marković, Teočin; Mihajlo Spirović, Sopotnica; okrug bitoljski

Nikola Manev, Veles; Filoman Cvetković, Teovo; Nikola Manev, Veles; Vučeta Stanišić, okrug skopljanski

Života Graović, Bračevac; Žarko Tucaković, Plavna; Jovan Cinaj, Radujevac; okrug krajinski

Stojan Cvetković, Kosmaje; okrug bregalnički

Lazar Anđelić, Aljinovići; okrug raški

Janko Trajković, Dremik; okrug prizrenski

Mladen Cirković, Kojačin, okrug beranski

Tanasije Berić, Milutin Dražić, Smederevo: Stanoje Jovanović, Mihajlovac; Milovan Jeremić, Vel. Krsna; Milovan Krinjević, Krnjevo; Milovan Kraljanin, Krnjevo; Dušan Lazarević, Dobrodo; Milutin Petković, Stađbegovac; Ilija Petrović, Selevac; Milutin Stakić, Lugavčinina; Žarko Stojanović, V. Krsna; Dragutin Spasić, Smederevo; Miloš Stanković, Glibovac; Radojica Dimitrijević, okrug smederevski

Božidar Bižović, Savinac; Simo Davidović, G. Milanovac; Zdravko Žulović, Klatičevo; Zdravko Živanović, Tavnik; Stevan Kosanović, Gubrinško; Velimir Milosavljević, Bresnica; Gavrica Marković, Teočin; Kosta Petrović, Vračevica; okrug rudnički

Ignjat Andrić, Novo Selo: Ivan Bivuljac, Lešnica; Milan Vlajić, Kamenovo; Milorad Vicentić, Radenković; Stanislav Vasiljević, Predrovica; Jovan Gavrilović, Brdarica; Borivoj Gajić, Šabac; Nikola Dukić, Metković; Dragutin Damjanović; Lipolist; Danilo

Đurić, Korenita; Vladimir Đurđević, Metlić; Miloš Jovanović, Branjska; Stevan Jovanović, Krnić; Tihomir Ilić, Petkovića; Milutin Kovačević, Lipolist; Mihajlo Lukić, Metković; Trivun Milošević, Štitari; Stanko Marinković, Radovašnica; Đoka Maksimović, Tekeriš; Petar Marković, Majur; Milutin Mitrić, Lipolist; Radovan Mijatovoć, Jalovni; Pavle Mišković, Kostajnik; Živadin Mijatović, Pričinović; Miloš Nedeljковиć, Cikote; Ljubica Nedeljковиć, Šabac; Đuro Nešić, Metković; Mirko Pavlović, Nočaj; Milutin Pajić, Nakučani; Ostoja Polić, Radenković; Milan Petrović, Lipolist; Panta Pantović, Brdarica; Dobroslav Pantić, Drina; Žabel Sarfagac, Kostajnik; Jovan Stanković, Banovo Polje; Nikola Cukić, Mitrovica; okrug podrinjski

Živko Milić, Marinovac; Stanko Milošević, Prlita; Petar Jovanović, Osnić; Vlatko Nešić, Vel. Izvor; Janko Tanošić, Baškovića; okrug timočki

Luka Avramović, Tajmište; Stojan Milenković, Goličnik; Milorad Savatijević, Sješnica; okrug tetovski

Dane Pecović, Pavlešica; okrug pirotski

Teodor Holovažev Colhovel, gubernija cornihovska
Ivan Marjanović, Popavica; okrug beogradski